

TABULARIUM
HISTORIAE

WYDZIAŁ HISTORYCZNY
UNIwersYTET KAZIMIERZA WIELKIEGO

TABULARIUM HISTORIAE

T. XIV: 2023

BYDGOSZCZ 2023

Rada Programowa

dr hab. Robert Bubczyk, prof. uczelni
prof. dr Dittmar Dahlmann
prof. dr Vladimír Goněc
doc. PhDr Michaela Hrubá
prof. dr hab. Ēriks Jēkabsons
prof. dr hab. Andrzej Klonder
prof. dr hab. Albert Kotowski
prof. dr hab. Leszek Mrozewicz
prof. dr Momčilo Pavlović
dr hab. Arkadiusz Stempin, prof. uczelni

Redakcja

Marek G. Zieliński (redaktor)
Teresa Maresz (zastępca redaktora)
Dariusz Karczewski, Jacek Woźny, Andrzej Zaćmiński
Katarzyna Grysińska-Jarmuła, Anetta Głowacka-Penczyńska,
Waldemar Hanasz (sekretarze redakcji)
Hanna Borawska (redaktor wydawniczy)

© by Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
& Wydział Historyczny UKW

ISSN 2543-8433

Adres Redakcji:

Wydział Historyczny UKW
ul. Księcia Józefa Poniatowskiego 12, 85-671 Bydgoszcz
e-mail: tabularium@ukw.edu.pl

Adres internetowy czasopisma:

<http://tabulariumhistoriae.ukw.edu.pl/>

Wydawca:

Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
(Członek Polskiej Izby Książki)
Redakcja: 85-074 Bydgoszcz, ul. Karola Szymanowskiego 3
tel. 52 32 66 479, e-mail: wydaw@ukw.edu.pl
<https://wydawnictwo.ukw.edu.pl>
Rozpowszechnianie: tel. 52 32 36 730, e-mail: piotr.krawczak@ukw.edu.pl
Druk: Drukarnia Cyfrowa UKW
tel. 52 32 36 702, e-mail: poligrafia@ukw.edu.pl
Poz. 2302. Ark wyd. 17,50

Spis treści

Edycje i omówienia źródeł

- Jordan Siemianowski: *Modlitwa podczas wojny ze Szwedami*
jako artefakt literacki w badaniach historycznych nad kryzysem
braci czeskich podczas potopu szwedzkiego11
- Marek G. Zieliński: Wieża północna kościoła farnego w Chełmnie27

Studia i artykuły

- Dariusz Spychała: Wspólnoty chrześcijańskie (Kościoły)
Wiecznego Miasta w IV wieku po Chrystusie.
Wrogość i obojętność. Zarys problemu71
- Weronika Maciejewska: *Icones et emblemata* Théodore’a de Bèze
jako narracja nowej formy jedności Kościoła. Próba interpretacji
emblematów religijnie zaangażowanych111
- Anetta Głowacka-Penczyńska: „Obok siebie – wspólnie” – społeczności
małych miast Wielkopolski i Kujaw w XVI–XVII wieku.....137
- Maciej Dariusz Kossowski: *Finale allegro* obwodu OAK nr 5
Augustów – strata archiwum i kasy obwodu augustowskiego AK/OAK
w Krasnoborkach 24 czerwca 1945 roku w świetle konfrontacji źródeł
archiwalnych z relacjami153
- Barbara M. Gawęcka: Rekonstrukcje pomników poświęconych
Legionistom w Kielcach i w Radomiu w III Rzeczypospolitej213

Teresa Maresz: Życ i mieszkać obok siebie – razem czy osobno? O symbiozie społecznej i tolerancji	231
--	-----

Małgorzata Skotnicka-Palka: U siebie. Inicjatywy podejmowane na rzecz współczesnej społeczności ukraińskiej we Wrocławiu	265
---	-----

Biogramy

Agnieszka Wysocka: Lech Łbik (1957–2023), <i>pro memoria</i>	291
--	-----

Artykuły recenzyjne i recenzje

Krzysztof Garczewski: Recenzja: Martin Klatt, Jørgen Kühl, <i>SSW 1948–2023. Det danske mindretals politiske historie i Slesvig-Holsten, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig</i> , Flensborg 2023, ss. 202	315
--	-----

Tomasz Lis: Recenzja: Robert J. Donia, <i>Karadzić. Rzeźnik Bośni</i> , Prószyński i S-ka, Warszawa 2023, ss. 480	321
--	-----

Kronika

Aleksandra Sara Jankowska: <i>Skarbnica pamięci historycznej darczyńcom zawdzięczana</i> – kilka słów o wystawie jubileuszowej i obchodach 25-lecia Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 22 czerwca 2023 roku	327
--	-----

Iryna Matiasz: Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Kobiety w dyplomacji. Wyzwanie czy misja?” w Warszawie i Bydgoszczy, 16–17 listopada 2023 roku	337
---	-----

Table of contents

Editions and Discussions of Records

Jordan Siemianowski: <i>Prayer during the War with the Swedes</i> as a Literary Artifact in Historical Research on the Crisis of the Czech Brethren During the Swedish Deluge	11
Marek G. Zieliński: The Northern Tower of the Parish Church in Chełmno	27

Studies and Articles

Dariusz Spychała: The Christian Communities (Churches) of the Eternal City in the 4 th Century after Christ. Hostility and Indifference. Outline of the Problem	71
Weronika Maciejewska: Théodore de Bèze's <i>Icones et Emblemata</i> as a Narrative of a New Form of Church Unity. An Attempt at Interpreting Religiously Engaged Emblems	111
Anetta Głowacka-Penczyńska: "Side by Side – Together" – Communities of Small Towns in Greater Poland and Kujawy in the 16 th and 17 th Centuries	137
Maciej Dariusz Kossowski: <i>Finale allegro</i> of the Citizen Home Army (OAK) District No. 5 Augustow – The Loss of the Archive and Gold Reserve of the Home Army (AK) and OAK District Augustow in Krasnoborki June 24, 1945 in Light of the Confrontation of Archival Sources with Relations	153
Barbara M. Gawęcka: Reconstructions of Monuments Dedicated to Legionnaires in Kielce and Radom in the Third Polish Republic	213

Teresa Maresz: Living and Cohabiting Side by Side – Together or Apart? About Social Symbiosis and Tolerance	231
--	-----

Małgorzata Skotnicka-Palka: At Home: Initiatives for the Contemporary Ukrainian Community in Wrocław	265
---	-----

Biographies

Agnieszka Wysocka: Lech Łbik (1957–2023), <i>pro memoria</i>	291
--	-----

Review Articles and Reviews

Krzysztof Garczewski: Book Review: Martin Klatt, Jørgen Kühl, <i>SSW 1948–2023. Det danske mindretals politiske historie i Slesvig-Holsten, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig</i> , Flensborg 2023, pp. 202	315
---	-----

Tomasz Lis: Book Review: Robert J. Donia, <i>Karadzić. Rzeźnik Bośni</i> , Prószyński i S-ka, Warszawa 2023, pp. 480	321
--	-----

Chronicle

Aleksandra Sara Jankowska: <i>A Treasury of Historical Memory Thanks to Donors</i> – a Few Words about the Anniversary Exhibition and Celebration of the 25 th Anniversary of the Museum of Polish Diplomacy and Refugees of the Casimir the Great University, June 22, 2023	327
--	-----

Iryna Matiash: International Scientific Conference “Women in Diplomacy. Challenge or Mission?” in Warsaw and Bydgoszcz, November 16–17, 2023	337
--	-----

BARBARA M. GAWĘCKA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

ORCID: 0000-0002-3050-2234

Rekonstrukcje pomników poświęconych Legionistom w Kielcach i w Radomiu w III Rzeczypospolitej

Tematem artykułu są rekonstrukcje pomników poświęconych Legionistom w Kielcach i w Radomiu. Jeden z omówionych poniżej obiektów – pomnik Niepodległości, mimo iż w swej nazwie nie odnosi się ściśle do Legionów, jest jednak im poświęcony. Rzeźby zniszczone w czasie II wojny światowej zostały później odtworzone na podstawie dokumentów, zdjęć i bozzett. Społeczne Komitety Odbudowy Pomników, które powstały, by zebrać pieniądze na ich odbudowę, organizowały się oddolnie i składały głównie z mieszkańców owych miast.

Pierwszym pomnikiem zrekonstruowanym w Kielcach był pomnik Czynu Legionowego, upamiętniający wkroczenie I Kompanii Kadrowej do Kielc w sierpniu 1914 roku oraz jej bohaterskie walki w latach 1914–1918¹. Monument stoi na placu Marszałka Józefa Piłsudskiego w Kielcach. Rzeźba, ustawiona na wysokim postumencie, ukazuje czterech Legionistów w marszu, lekko pochylonych ku przodowi, ubranych w dwurzędowe mundury legionowe oraz maciejówki. Każdy na ramieniu trzyma broń, przy pasie ładownica, zaś na plecach tornistry zwane „cielakami”.

Bezpośrednio po śmierci Józefa Piłsudskiego pojawiła się myśl upamiętnienia jego pobytu w Kielcach w 1914 roku. Jednak dopiero 28 grudnia 1937 roku zawiązany został Komitet Budowy Pomnika Legionów w Kielcach, w skład którego weszło 81 osób. Także w Opocznie

¹ Więcej informacji na temat tego pomnika znaleźć można w publikacjach autorki: B.M. Gawęcka, *Dzieje pomnika Czynu Legionowego w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, T. 28: 2013, s. 35–48; eadem, *Pomnik Legionistów w Kielcach*, w: *Społeczno-polityczne inspiracje w kulturze i sztuce wizualnej*, red. Ł. Jureńczyk, J. Szczutkowska, Bydgoszcz 2016, s. 149–164.

powstał Komitet Powiatowy². Na wykonawcę pomnika Komitet wybrał Jana Floriana Raszkę (1871–1945) z Krakowa, rzeźbiarza, malarza, medaliera, pedagoga i byłego legionistę, który na swoim koncie miał szereg prac związanych z tą tematyką (il. 1). Jeszcze w 1937 r. artysta otrzymał zamówienie na pomnik, którego odsłonięcie planowano na 25-lecie wkroczenia I Kompanii Kadrowej do Kielc. Wykonał model w glinie (zaginiony), ukazujący czterech Legionistów, tzw. Czwórkę, która następnie została powiększona³. W Archiwum Państwowym w Kielcach zachowała się korespondencja Raszki dotycząca pomnika. Artysta, jak dowiadujemy się z jego listu, przysłał projekt pomnika Legionów do Kielc. Był on wykonany w skali 1:20. Cokół zrobiony był z gipsu, zaś rzeźba „Czwórki” w plastelinie⁴. W kolejnym liście do wojewody rzeźbiarz informował o kosztach inwestycji. Cały posąg, jego zdaniem, miał kosztować 100 000 zł. Na sporządzenie modelu „Czwórki” i odlewu w gipsie artysta potrzebował dziewięć miesięcy, zaś siedem miesięcy żądała firma, która miała zrobić odlew w brązie. Jak dalej pisze Raszka: „Pomnik Legionów wysokości 10 metrów da się wykonać w granicach przewidzianych kosztów. Co zaś do czasu, to w brązie mógłby być odsłonięty dopiero w roku 1939. W roku 1938 mógłby zaś być odsłonięty tylko w ten sposób, żeby się na cokole ustawiło Czwórkę odlaną w gipsie a imitowaną na bronz, jak to zrobiłem swego czasu – ja już dwa pomniki tak odstawiałem. W każdym razie musiałbym się do wielkiego modelu zabrać możliwie zaraz i najuprzejmiej proszę o łaskawe zarządzenie by mi fotografie i pomiary Placu i Gmachu P. W. przesłano możliwie rychło”⁵. W odezwie do ludności miasta Kielce z 29 września 1938 roku prezydent miasta Stefan Artwiński oznajmił: „W dniu 2 października nastąpi w Kielcach odsłonięcie pomnika Legionów, którą to uroczystość zaszczytą swą obecnością

² J.P., *Stan robót nad upamiętnieniem pobytu Wojska Polskiego w Kielcach w 1914 r.*, „Radostowa”, 1938, nr 2, s. 39.

³ M. Biernacka, *Raszka Jan Florian*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze rzeźbiarze graficy*, t. VIII, red. U. Markowska, K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2007, s. 237; *Polskie życie artystyczne w latach 1915–1939*, red. A. Wojciechowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 415.

⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej: APK], Urząd Wojewódzki Kielecki, Wydział Komunikacyjno-Budowlany, Oddział Sztuki 1919–1945 [dalej: UWK I], sygn. 21370, k. 8, Korespondencja Jana Raszki dotycząca pomnika w Kielcach.

⁵ APK, UKW I, sygn. 21370, k. 10, Korespondencja Jan Raszki dotycząca pomnika w Kielcach.

najwyżsi Dostojnicy Państwowi i goście z całej Polski”⁶. Na skutek przyspieszenia terminu o rok, pomnik tymczasowo zrealizowano w gipsie patynowanym na brąz, umieszczonym na postumencie z czerwonego granitu. Odsłonięty został 2 października 1938 roku⁷. Pierwotnie na cokole pomnika nie było żadnych napisów, o czym świadczą fotografie z 1938 roku, zamieszczone w publikacji Urszuli Oettingen pt. *Pomnik Legionów w Kielcach*⁸. Uroczystość odsłonięcia pomnika opisał sam artysta w swoim pamiętniku: „Wracałem z uroczystości odsłonięcia swego pomnika w Kielcach. Muzyka, chóry, przemówienia jeszcze mi szumią w głowie, a szyki barwnej defilady snują się przed oczyma. Jeszcze raz rzucam okiem na obszerny plac P. W., gdzie na tle niedalekich zielono-fioletowych gór odbijają się potężne postacie stworzonej przeze mnie *Czwórki legionowej*, tak jak przed 24 laty Legiony czwórkami wkraczały do Kielc, i pochłaniały mnie ulice i tłumy narodu”⁹.

Rzeźba „Czwórki” z pomnika Czynu Legionowego została zniszczona przez hitlerowców w 1939 roku, cokół zaś rozebrano w 1950 roku¹⁰. W pobliżu miejsca, gdzie stał zniszczony monument, w 1981 roku, w rocznicę wkroczenia Legionów do Kielc, mieszkańcy umieścili jego makietę i płytę z tabliczką informującą o tym wydarzeniu¹¹.

Komitet Odbudowy Pomnika Czynu Legionowego powołany został uchwałą Miejskiej Rady Narodowej w Kielcach dnia 27 października 1988 roku. Komitet liczył 21 osób. Wiosną 1990 roku powstał drugi nieformalny komitet, działający równolegle. Oba te stowarzyszenia zostały połączone w 1991 roku¹². Na walnym zebraniu Komitetu dnia 9 marca 1991 roku wybrano Prezydium. Rozpisano konkurs na wykonanie rzeźby „Czwórki”. Zespół opiniodawczy Społecznego Komitetu Odbudowy Pomnika Czynu Legionowego w Kielcach po zapoznaniu się

⁶ APK, Akta miasta Kielce [dalej: AmK], Akta dotyczące budowy pomnika Legionów w Kielcach, 1938 r., sygn. 2292, k. 5, Odezwa prezydenta Stefana Artwińskiego do ludności miasta Kielc z 29 września 1938 r.

⁷ M. Biernacka, op. cit., s. 237; *Polskie życie artystyczne...*, s. 415; C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca Pamięci Narodowej w Kielcach*, Kielce 2010, s. 57.

⁸ U. Oettingen, *Pomnik Legionów w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, T. 18: 1995, s. 177.

⁹ J. Raszka, *Pamiętnik artysty rzeźbiarza*, oprac. J. Waleszek, Cieszyn 2005, s. 5.

¹⁰ M. Biernacka, op. cit., s. 237.

¹¹ U. Oettingen, *Pomnik Legionów w Kielcach*, s. 183.

¹² APK, Społeczny Komitet Odbudowy Pomnika Czynu Legionowego w Kielcach 1988–1992 [dalej: SKOPCL], sygn. 1, k. 1–3, Protokół Komisji Rewizyjnej Komitetu Odbudowy Pomnika Czynu Legionowego w Kielcach z dnia 29 grudnia 1992 r.

z trzema ofertami uznał za najkorzystniejszą propozycję rzeźbiarza Stefana Maja¹³. Cena, jaką zaproponował artysta, była pięciokrotnie niższa od pozostałych ofert. Ta społeczna postawa artysty stworzyła realną szansę odbudowy pomnika¹⁴. 30 listopada 1989 roku podpisano umowę pomiędzy Komitetem a rzeźbiarzem na wykonanie rzeźby w glinie oraz przygotowanie modelu w gipsie, który był niezbędny do późniejszego zrobienia odlewu w brązie¹⁵. Komitet w tym celu wypożyczył 17 maja 1989 roku model „Czwórki” z brązu w skali 1:4 autorstwa Jana Floriana Raszki, który zachował się w Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu¹⁶. Równocześnie z pracami nad rzeźbą Komitet zorganizował zbiórkę złomu miedzianego i brązowego na rzecz przyszłego odlewu rzeźby¹⁷. Projekt techniczny konstrukcji postumentu opracował społecznie mgr inż. Henryk Dłużewski, zaś projekt architektury cokołu wykonał mgr inż. arch. Tadeusz Wróbel. Funkcję kierownika budowy objął bezinteresownie mgr inż. Stanisław Szrek. Żelbetowy postument pomnika wzniesiono w czynie społecznym w ciągu dwóch miesięcy – w lipcu i sierpniu 1990 roku. Obowiązki inspektora nadzoru pełnił społecznie mgr inż. Henryk Dłużewski¹⁸. Intensywnie zbierano pieniądze na pokrycie kosztów inwestycji. W Archiwum Państwowym w Kielcach znajduje się Złota Księga ofiarodawców na odbudowę pomnika Czynu Legionowego w Kielcach¹⁹. Środki finansowe gromadzono podczas kilkakrotnie organizowanych aukcji dzieł sztuki i wartościowych przedmiotów подарowanych na ten cel przez kielczan²⁰.

Na początku stycznia 1991 roku Stefan Maj ukończył prace nad gipsowym modelem „Czwórki” i przekazał go do odlania w brązie Stefanowi Kowalówce. Wiosną tegoż roku zakład kamieniarski Tadeusza Modlińskiego w Cedzynie zaczął wycinać płyty granitowe z pozyskanych uprzednio głazów na okładzinę pomnika. Kamieniarze zakończyli w kwietniu cięcie, szlifowanie i polerowanie płyt, natomiast

¹³ APK, SKOPCL, sygn. 1, k. 9–136, tu: k. 29, Sprawozdanie z działalności Społecznego Komitetu w latach 1988–1992, Kielce, grudzień 1992.

¹⁴ Ibidem, k. 47.

¹⁵ Ibidem, k. 29.

¹⁶ Ibidem, k. 47.

¹⁷ Ibidem, k. 29, 47.

¹⁸ Ibidem, k. 29–30, 32.

¹⁹ APK, SKOPCL, sygn. 4, Złota księga ofiarodawców.

²⁰ APK, SKOPCL, sygn. 1, k. 34–35.

w maju obłożono nimi cały żelbetowy cokół²¹. W Archiwum Państwowym w Kielcach znajdują się projekty techniczne oraz specyfikacje granitowych płyt okładzinowych cokołu pomnika²². Od tyłu postumentu, w trzecią warstwę okładziny, wbudowano dwie stare płyty granitowe z 1938 roku. Dzięki tym płytom istnieje możliwość porównania struktury i kolorystyki granitów – pierwotnego – z wołyńskiej kopalni i obecnego – narzutowego ze Skandynawii²³.

Uroczystego odsłonięcia pomnika dokonano 11 sierpnia 1991 roku (il. 2)²⁴. Zagospodarowano również teren wokół niego²⁵, zaprojektowano i wykonano oświetlenie środkowej części placu Marszałka J. Piłsudskiego²⁶. Jesienią 1991 roku umieszczono na cokole napis: „Legionom – Naród”. Litery zaprojektował S. Maj, a odlał je z brązu Sławomir Micek. Tablicę z podstawowymi informacjami o monumencie opracował Tadeusz Wróbel. We współpracy z S. Majem i Norbertem Szunke, zaprojektował ją Stanisław Domagała, a odlał z brązu S. Micek²⁷. Tablicę zamontowano na tylnej, południowej ścianie cokołu, z tekstem: *POMNIK CZYNU LEGIONOWEGO | UPAMIĘTNIAJĄCY WALKI ŻOŁNIERZA | POLSKIEGO W LATACH 1914–1920, ZAPO- | CZĄTKOWANE WKROCZENIEM DO KIELC | STRZELCÓW J. PIŁSUDSKIEGO 12 SIERPNIA | 1914. POMNIK DŁUTA PROF. JANA RASZKI | ODSŁONIĘTY 2 PAŹDZIERNIKA 1938 | ZNISZCZONY WE WRZEŚNIU 1939 /RZEŹBA/ | I W 1950 /COKÓŁ/. RZEŹBA ODTWORZONA | PRZEZ ART. RZEŹBIARZA STEFANA MAJA. | ODBUDOWANY MONUMENT | POBŁOGOSŁAWIONY PRZEZ PAPIEŻA | JANA PAWŁA II – 3 CZERWCA 1991. | ODSŁONIĘTY I POŚWIĘCONY*

²¹ Ibidem, k. 36, 38.

²² APK, SKOPCL, sygn. 2, Projekt techniczny oraz specyfikacja granitowych płyt okładzinowych cokołu pomnika.

²³ APK, SKOPCL, sygn. 1, k. 52.

²⁴ APK, SKOPCL, sygn. 1, k. 1. Protokół Komisji Rewizyjnej Komitetu Odbudowy Pomnika Czynu Legionowego w Kielcach, z dnia 29 grudnia 1992 r.; J., *Pomnik Czynu Legionowego odsłonięto w Kielcach*, „Echo Dnia”, 1991, nr 155, s. 1; A. Nowak, *Tradycje legionowe w Kielcach i ich kultywowanie na przykładzie Pomnika Legionów*, w: *Kielce – miasto Legionów*, red. T. Kosiński, Kielce 2007, s. 99; J. Dubaj, S. Karski, M. Kotwica, *90 rocznica odzyskania niepodległości 1918–2008. 15 lat społecznej pracy Stowarzyszenia Ochrony Dziedzictwa Narodowego w Kielcach 1993–2008*, Kielce 2008, s. 15–19.

²⁵ APK, SKOPCL, sygn. 1, k. 1.

²⁶ Ibidem, k. 43.

²⁷ Ibidem, k. 42.

| 11 SIERPNIĄ 1991 | SPOŁECZNY KOMITET ODBUDOWY
POMNIKA W KIELCACH.

W pewnej odległości od monumentu ustawiony został kamień z wykutymi datami 1914–1984 i z przymocowaną metalową tablicą informującą, że: NA TYM MIEJSCU STAŁ | ZNISZCZONY W CZASIE OKUPACJI | POMNIK CZYNU LEGIONOWEGO/PROJ. J. RASZKI, UPAMIĘTNIAJĄCY | WKROCZENIE „STRZELCÓW” DO KIELC | 12. VIII. 1914 R.

Kolejnym pomnikiem poświęconym Legionom, który został zniszczony podczas II wojny światowej i następnie zrekonstruowany, jest pomnik Niepodległości w Kielcach (il. 3).

12 sierpnia 1914 r. doszło do walk Legionistów ze zwiadowczymi oddziałami rosyjskimi w rejonie kieleckiego dworca kolejowego. Budynek dworca został ostrzelany przez załogę auta uzbrojonego w karabin maszynowy. Samochód został zmuszony do odwrotu, a z jego załogi ocalał tylko kierowca²⁸. W tym dniu na ulicach Kielc między dworcem, Rynkiem i hotelem „Bristol” miały miejsce pierwsze potyczki z Rosjanami.

Aby upamiętnić powyższe wydarzenia, w 1928 roku, z inicjatywy kieleckich kolejarzy, postanowiono wybudować pomnik Niepodległości. Utworzono Komitet Budowy, w skład którego weszli pracownicy biura Oddziału Ruchu PKP i stacji kolejowej Kielce. Prezesem Komitetu został Mieczysław Machowski, a wiceprezesem Henryk Chojnowski. Pomnik Niepodległości zaprojektował student architektury Czesław Czapski, którego stryj był wówczas zawiadowcą kieleckiej stacji. Projekt przedstawiał smukły cokół zwieńczony kulą ziemską, z umiejscowionym na niej białym orłem podrywającym się do lotu. Odzyskaną niepodległość symbolizowały zerwane kajdany na nogach orła. Te metafory stanowić miały hołd złożony przez naród wszystkim tym, którzy walczyli o niepodległość Ojczyzny. Postanowiono, że monument zostanie ustawiony na placu przed dworcem. W 1929 roku plac ten nazwano placem Niepodległości, pomnik zaś usytuowano na osi ul. Kolejowej

²⁸ J. Daniel, J. Osiecki, *Legenda 1914*, Kielce 1989, s. 28; *Na szlaku wolności. Marsz szlakiem Pierwszej Kompani Kadrowej w 140. rocznicę urodzin Marszałka Piłsudskiego*, w 93. rocznicę Czynu Legionowego, w 70. rocznicę usypania w Krakowie Kopca Józefa Piłsudskiego, wybór i oprac. J.J. Kasprzyk, Warszawa 2007, s. 21; U. Oettingen, *Obraz Kielc w sierpniu i wrześniu 1914 roku w pamięci żołnierzy Legionów Polskich*, w: *Kielce i Kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 164–165.

(dzisiaj ul. Henryka Sienkiewicza)²⁹. Komitet postanowił odsłonić monument 3 listopada 1929 roku³⁰. Data zbiegła się z rocznicą usuwania okupantów austriackich z terenu ówczesnej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Radomiu, w skład której wchodził kielecki oddział PKP. W uroczystości uczestniczył minister komunikacji Alfons Kuhn oraz – jako osobisty reprezentant Józefa Piłsudskiego – gen. Andrzej Galica. Podczas mszy św. ks. Bronisław Obuchowicz dokonał poświęcenia pomnika. Odąd plac przy monumencie stał się miejscem zgromadzeń i patriotycznych manifestacji³¹.

W 1939 roku lotnicy niemieccy bombardując dworzec, uszkodzili pomnik, następnie Niemcy go całkowicie rozebrali. Przez kolejne lata, już po zakończeniu wojny, rodziła się myśl odbudowy monumentu. W 1956 roku kolejarze: Zbigniew Zatorski, Franciszek Nowakowski i Bolesław Chmielewski, podjęli działania zmierzające do jego odbudowy. Panująca wówczas sytuacja polityczna nie pozwoliła na zrealizowanie ich zamierzeń. W następnym dziesięcioleciu władze nakazały zburzyć dawny dworzec PKP. W tym miejscu postawiono budynek o przeszklonej bryle, zmieniono także konfigurację użytkową placu. Dopiero 11 listopada 1995 roku na ścianie frontowej budynku nowego dworca wmurowano pamiątkową tablicę poświęconą wkroczeniu 12 sierpnia 1914 roku wojsk Józefa Piłsudskiego do Kielc. W tym czasie czyniono starania, by uzyskać zgodę na rekonstrukcję monumentu. 11 listopada 2000 roku zaproponowano założenie Komitetu Odbudowy Pomnika Niepodległości.

Rekonstrukcji dokonano m.in. za pomocą fotografii przyniesionej przez Jacka Zatorskiego, syna kolejarza, którego ojciec Zbigniew w 1956 roku starał się odbudować pomnik. Regina Kozakiewicz-Opalka wykonała plan przestrzennego zagospodarowania placu Niepodległości. Do tego planu Tadeusz Wróbel wykonał rysunek – wizję architektonicznego usytuowania pomnika na owym placu, który posłużył Komitetowi do sporządzania reklam i promowania idei rekonstrukcji.

²⁹ J. Zawadzki, *Pomnik Niepodległości w Kielcach*, w: *Kielce – miasto Legionów*, s. 115–168, tu: s. 115.

³⁰ *Kronika miejscowa. Pan Prezydent Rzplitej w dniu dzisiejszym w Kielcach*, „Gazeta Kielecka”, 1929, nr 87, s. 2; U. Oettingen, *Rola miejsc pamięci narodowej związanych z osobą Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu tożsamości regionu świętokrzyskiego w latach 1919–1939*, w: *Województwo kieleckie i świętokrzyskie w latach 1919–2009. Bilans sukcesów i niepowodzeń*, red. E. Słabińska, Kielce 2010, s. 67.

³¹ J. Osiecki, *Kieleckim gościńcem strzelców Józefa Piłsudskiego*, Kielce 2014, s. 160.

Prace rzeźbiarskie powierzono artyście rzeźbiarzowi Stefanowi Majowi, który wraz ze Sławomirem Mickiem przystąpił do wykonania dzieła. Odlew orła i tablice sporządzili, na umowę z Komitetem, Piotr Piszczkiewicz, Józef Snochowski i Sławomir Micek. Zrobili plakietę obelisku w drewnie, która była nieodłącznym eksponatem towarzyszącym każdej kweście na cele odbudowy. Fundamenty pomnika wykonało Kieleckie Przedsiębiorstwo Robót Mostowych „Skanska”. Autorem projektu był Henryk Dłużewski. 12 sierpnia 2002 roku odbyła się uroczystość wmurowania aktu erekcyjnego w budowany monument. Po ceremonii nadal trwały roboty wykończeniowe i prace w Komitecie Odbudowy. Znano treść głównej tablicy pomnika, ale problem stanowiło odtworzenie pozostałych płyt. W wyniku długich dyskusji na cokole umieszczone zostały tablice z napisami: na stronie południowej tekst autorstwa Antoniego Nowaka i Jerzego Zawadzkiego: W TYM MIEJSCU | 12 SIERPNIA 1914 R. | PADŁY PIERWSZE STRZAŁY | W WALCE | O NIEPODLEGŁOŚĆ. Nad napisem znajduje się orzeł strzelecki. Na stronie północnej znajduje się tekst autorstwa Antoniego Nowaka, Jerzego Zawadzkiego i Stefana Karskiego: PAMIĘCI RODAKÓW | ŻOŁNIERZY | I LEGIONÓW POLSKICH, nad napisem jest umieszczony Krzyż Legionowy. Na stronie zachodniej: BÓG – HONOR – OJCZYZNA, poniżej Krzyż Weterana Walk o Wolność i Niepodległość, a pod nim: 1929 | ODSŁONIĘCIE POMNIKA | 1939 | ZBURZENIE POMNIKA | PRZEZ NIEMCÓW | -- | 11 LISTOPADA 2002 | Z INICJATYWY ŻOŁNIERZY | ARMII KRAJOWEJ | POMNIK ODBUDOWAŁO | SPOŁECZEŃSTWO. – tekst autorstwa Jerzego Zawadzkiego. Napis znajdujący się na głównej tablicy pomnika został odczytany z zachowanego zdjęcia i naniesiony na pomnik jako historyczny bez zmian: 1918–1928 | W DZIESIĘCIOLECIE | ODZYSKANIA | NIEPODLEGŁOŚCI | POMNIK | UFUNDOWALI | KOLEJARZE. Na górnych tablicach umieszczone zostały: po stronie północnej i południowej symbole Krzyża Niepodległości, a na stronie wschodniej i zachodniej go dło kolejarzy (skrzydełka na ośce)³². Odsłonięcie pomnika miało miejsce 11 listopada 2002 roku³³.

³² J. Zawadzki, op. cit., s. 116–129; C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, op. cit., s. 54–55.

³³ *Na szlaku wolności...*, s. 58; J. Osiecki, S. Wyrzycki, *Legionowym szlakiem... Z dziejów oddziałów Józefa Piłsudskiego na Kielecczyźnie 1914–1915*, Kielce 2008, s. 83; J.J. Kasprzyk, A. Piekalkiewicz, *Szlakiem niepodległości, czyli przewodnik po trasie Marszu Szlakiem „Kadrówki”*, w: *W służbie*

Następnym monumentem, który został zniszczony w czasie II wojny światowej, a następnie zrekonstruowanym, jest pomnik Czynu Legionów Marszałka Józefa Piłsudskiego w Radomiu. Ustawiony jest w centralnej części radomskiego Rynku. Zarząd oddziału Związku Legionistów w Radomiu, już we wrześniu 1923 roku, postanowił wybudować nagrobek wszystkim poległym Legionistom na cmentarzu w Radomiu. Z biegiem czasu Komitet Budowy Pomnika zmienił pierwotny zamysł i postanowił wzniesć pomnik Czynu Legionowego na Rynku miasta. Realizacją tego monumentu zajął się Tadeusz Brzęk-Osiński³⁴. Głównym motywem pomnika stała się postać żołnierza – Legionisty, wykonana według rzeźby zaprojektowanej przez artystę rzeźbiarza Włodzimierza Koniecznego (1886–1916) z Krakowa. Artysta, który był w owym czasie dowódcą IV Kompanii 5. Pułku Legionów, wykonał statuetkę w okopach. Jako model posłużył mu jeden ze strzelców. Było to ostatnie dzieło rzeźbiarza, który zginął w lipcu 1916 roku. Statuetkę wykonaną przez Włodzimierza Koniecznego 2. Pułk Strzelców I Brygady ofiarował Józefowi Piłsudskiemu jako prezent imieninowy³⁵. Marszałek, wielce ceniąc tę rzeźbę, pożyczył ją Komitetowi Budowy Pomnika. Józef Piłsudski wyraził życzenie, by brązowa statuetka stanowiła motyw do jego kompozycji. Kamień węgielny pod monument położono 11 sierpnia 1924 roku, w obecności Komendanta³⁶.

Wybór miejsca pod pomnik związany był z faktem, iż to właśnie na Rynku w Radomiu w okresie zaborów znajdowała się szubienica, na której wieszano m.in. bohaterów powstania styczniowego³⁷.

Uroczyste odsłonięcie monumentu (il. 4) odbyło się 10 sierpnia 1930 roku. Niestety, figury wyobrażającej Legionistę nie udało się, z powodu trudności finansowych, zrealizować w metalu, a jedynie

Niepodległej. Zarys dziejów Pierwszej Kompanii Kadrowej, Marszu Szlakiem „Kadrówki” i ruchu strzeleckiego w Polsce, red. J.J. Kasprzyk, Kielce 2010, s. 62.

³⁴ M.T. Brzęk-Osiński, *Ze wspomnień legionisty i piłsudczyka 1905–1939*, spisał W. Dąbkowski, red. P.A. Tusiński, Warszawa 2003, s. 15.

³⁵ *Geneza Pomnika czynu Legionów*, w: *IX Zjazd Legionistów, Radom 10. VIII. 1930 r.*, red. E. Garboniak, Radom 1930, s. 19; J. Hall, *Jeszcze o pomniku Czynów Legionów*, „Radomir”, 1988, nr 3/14, s. 80.

³⁶ *Geneza Pomnika czynu Legionów...*, s. 20; S.Z. Kamieński, *O radomskiej rzeźbie pomnikowej (część dwunasta). O Pomniku Czynu Legionów popularnie nazywanym w Radomiu Legionistą*, „Miesięcznik Prowincjonalny”, 2010, nr 6/123, s. 6; *Radom. Spacer sentymentalny*, koncepcja, red., fot. J. Kutkowski, tekst M. Kępa, archiwalia P. Rogólski, Radom 2013, s. 25.

³⁷ *Geneza Pomnika czynu Legionów...*, s. 20.

w platynowanym gipsie. Dopiero 11 sierpnia 1934 roku wymieniono ją na rzeźbę odlaną w brązie³⁸. Odlew wykonano w zakładzie „Bracia Łopieńscy” w Warszawie³⁹. Pełnoplastyczna figura Legionisty o wysokości 3 metrów i wadze 810 kg ustawiona została na 4,5-metrowym piedestale, z cokołem wykonanym z bloków piaskowca, na którego ścianach zostały umieszczone krzyże odznaczeń wojskowych oraz tablica z napisem: CZYNOWI | LEGIONÓW | KOMENDANTA | PIŁSUDSKIEGO | OBYWATELE | 1930⁴⁰.

Wiosną 1940 roku Niemcy zniszczyli pomnik⁴¹. Inicjatywa rekonstrukcji monumentu podjęta została w 1980 roku przez NSZZ „Solidarność” Ziemia Radomska, a ściślej przez jej przewodniczącego Andrzeja Sobieraja i Jacka Jerza, a następnie w 1990 roku przez Dariusza Sontę i Zdzisława Podkowińskiego – działacze Konfederacji Polski Niepodległej. Partia ta, z udziałem wojewody radomskiego – Jana Rejczaka, doprowadziła w 1992 roku do umieszczenia na Rynku radomskim kamienia węgielnego pod odbudowę pomnika. Działania te wspierały finansowo władze samorządowe i wojewódzkie oraz radomskie instytucje i firmy⁴². W Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Delegatura w Radomiu znajdują się dokumentacje dotyczące odbudowy monumentu⁴³. Pomnik i jego otoczenie wykonała Artystyczna Pracownia Rzeźby i Konserwacji Zabytków „Kamar” Szczepana i Mariusza Kowalskich w Radomiu. Gipsowy model Legionisty, odtworzony według rzeźby Włodzimierza Koniecznego, wykonał artysta rzeźbiarz Marek Szczepanik, we współpracy z Adamem Gugą (il. 5). Odlew rzeźby w brązie sporządzono w Zakładzie Odlewniczym Metali Nieżelaznych Tomasza

³⁸ W.M. Kowalik, *Geneza Pomnika „Czynów Legionów” w Radomiu*, w: *Pomnik „Czynu Legionów w Radomiu”*. Wydawnictwo okolicznościowe. Radom, 11 listopada 1998 roku, red. S. Adamiec, A. Jelski, M. Kowalik, A. Sobieraj, Radom 1998, s. 9–10.

³⁹ Idem, *Pomnik „Czynu Legionów” w Radomiu*, „Wczoraj i dziś Radomia”, 2008, nr 3/39, s. 19.

⁴⁰ Ibidem, s. 10.

⁴¹ W. Dąbkowski, *Pomnik „Czynu Legionów” w Radomiu*, „Radomir”, 1988, nr 1/12, s. 25; idem, *Jeszcze o odsłonięciu pomnika „Czynu Legionów” na IX Zjeździe Legionistów w Radomiu 10 sierpnia 1930 r.*, „Radomir”, 1988, nr 3/14, s. 78–79.

⁴² W.M. Kowalik, *Geneza Pomnika „Czynów Legionów”...*, s. 10–11.

⁴³ Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Delegatura w Radomiu, sygn. 340 a, *Odbudowa Pomnika Czynu Legionowego na rynku Starego Miasta kazimierzowskiego w Radomiu*, dokumentacja sporządzona przez Miejską Pracownię Urbanistyczną w Radomiu w 1998 r.; *Projekt budowlany odbudowy Pomnika Czynu Legionów i nawierzchni Rynku w Radomiu. Część architektoniczno-budowlana (aneks)*. Inwestor: Społeczny Komitet Odbudowy Pomnika, Zespół projektowy: arch. K. Brejtkop, arch. I. Głuszek, arch. B. Malicka-Ząbek, Radom 1998.

Zwolińskiego w Iłży, a odlew krzyży odznaczeń w Zakładzie Mariana Szczuki w Kiedrzyńcu. Jak pisze Wiesław Marek Kowalik, Komisja Historyczna Społecznego Komitetu Odbudowy Pomnika Czynu Legionowego wystąpiła z propozycją zebrania ziemi z pola bitwy w Laskach – Anielinie i umieszczenia jej z aktem erekcyjnym w podstawie monumentu⁴⁴. Uroczyste odsłonięcie pomnika odbyło się w 1998 roku.

Podsumowując, należy stwierdzić, że artyści wykonujący prace przy pierwotnych pomnikach poświęconych Legionom też w pewien sposób byli z nimi związani. Pomnik „Czwórki” w Kielcach zaprojektował Legionista Jan Raszka. Motyw do pomnika Czynu Legionów Marszałka Józefa Piłsudskiego w Radomiu stanowiła statuetka wykonana przez dowódcę IV Kompanii 5. Pułku Legionów – Włodzimierza Koniecznego. Każdy pomnik powstał w okresie międzywojnia i w czasie II wojny światowej został przez okupanta niemieckiego zniszczony. Inicjatywy odbudowy monumentów miały charakter oddolny – zrzeszały obywateli Kielc i Radomia. W opisanych powyżej przypadkach pomników znajdujących się na terenie Kielc autorem rekonstrukcji był Stefan Maj, w Radomiu zaś – Marek Szczepanik we współpracy z Adamem Gugałą. Rekonstrukcje zostały wykonane na podstawie rzeźb – modelu „Czwórki” z brązu w skali 1:4 autorstwa Jana Floriana Raszki, który zachował się w Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu, i statuetki Legionisty autorstwa Włodzimierza Koniecznego, znajdującej się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Materiałami, którymi posłużono się przy rekonstrukcji pomnika Niepodległości w Kielcach, były fotografie, szczególnie ta, którą udostępnił Jacek Zatorski.

Odbudowane pomniki odsłonięto: w 1991 roku – „Czwórkę” w Kielcach, w 1998 roku – pomnik w Radomiu i w 2002 roku – kielecki pomnik Niepodległości.

Zjawisko rekonstrukcji pomników ukazuje potrzebę upamiętnienia nie tylko samego wydarzenia, ale także artystycznego nośnika pamięci, który zrosł się w jedno z tkanką miasta.

⁴⁴ W.M. Kowalik, *Geneza Pomnika „Czynów Legionów”*..., s. 11.

*Il. 1. Pomnik Legionów w Kielcach, 1938 r., reprodukowane za:
E. Zaremba, Obraz życia kulturalnego Kielc w roku 1938, w: „Pamiętnik Koła Kielczan”,
t. VIII, Kielce – Warszawa 1938, brak paginacji (po s. 88)*

Il. 2. Pomnik Czynu Legionowego w Kielcach (fot. B.M. Gawęcka, 2023)

*Il. 3. Pomnik Niepodległości w Kielcach na tle remontowanego dworca PKP
(fot. B.M. Gawęcka, 2023)*

*Il. 4. Pomnik Czynu Legionów Marszałka Józefa Piłsudskiego w Radomiu,
pocztówka wykonana po 1930 r., reprodukowana za: Pomnik „Czynu Legionów”
w Radomiu. Wydawnictwo okolicznościowe, Radom 11 listopada 1998 roku,
red. S. Adamiec, A. Jelski, M. Kowalik, A. Sobieraj, Radom 1998, s. 5*

*Il. 5. Pomnik Czynu Legionów Marszałka Józefa Piłsudskiego w Radomiu
(fot. B.M. Gawęcka, 2023)*

Streszczenie

Historie pomników poświęconych Legionistom, czyli pomnika Czynu Legionowego i pomnika Niepodległości w Kielcach oraz pomnika Czynu Legionów Marszałka Józefa Piłsudskiego w Radomiu są ciekawe, burzliwe i w pewien sposób do siebie podobne. Należy podkreślić, że artyści wykonujący prace przy pierwotnych rzeźbach poświęconych Legionom też związani byli z tą formacją. Pomnik „Czwórki” w Kielcach zaprojektował Legionista Jan Raszka. Motyw do pomnika Czynu Legionów Marszałka Józefa Piłsudskiego w Radomiu stanowiła statuetka wykonana przez dowódcę IV Kompanii 5. Pułku Legionów – Włodzimierza Koniecznego. Każdy z tych trzech pomników powstał w okresie międzywojnia i w czasie II wojny światowej został przez okupanta zniszczony. Inicjatywy odbudowy monumentów miały charakter oddolny. Zrzeszały obywatele Kielc i Radomia. W opisanych powyżej przypadkach pomników, znajdujących się na terenie Kielc autorem rekonstrukcji był Stefan Maj, w Radomiu zaś – Marek Szczepanik we współpracy z Adamem Gugałą. Rekonstrukcje zostały wykonane na podstawie rzeźb – modelu „Czwórki” z brązu w skali 1:4 autorstwa Jana Floriana Raszki, który się zachował w Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu, i statuetki Legionisty autorstwa Włodzimierza Koniecznego,

znajdującej się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Materiałami, którymi posłużono się przy rekonstrukcji pomnika Niepodległości w Kielcach, były fotografie, szczególnie ta, którą udostępnił Jacek Zatorski. Odbudowane pomniki odsłonięto: w 1991 roku – „Czwórkę” w Kielcach, w 1998 roku – pomnik w Radomiu i w 2002 roku – kielecki pomnik Niepodległości.

Zjawisko rekonstrukcji pomników ukazuje potrzebę upamiętnienia nie tylko samego wydarzenia, ale także artystycznego nośnika pamięci, który zróśli się w jedno z tkanką miasta.

Summary

The stories of the three monuments of the Polish Legions described here – i.e. the Monument of Polish Legions' Achievement and the Independence Monument (both located in Kielce) as well as the Monument of the Achievements of Marshall Józef Piłsudski's Polish Legions located in Radom – are interesting, quite tumultuous and somewhat similar. It should be mentioned first and foremost that the artists who worked on the original commemorative sculptures were associated with that armed formation. The Kielce monument (commonly called "The Four" as it depicts four soldiers) was designed by a Legionnaire Jan Raszka. The monument in Radom was inspired by a statuette made by the commander of the 4th Company of the 5th Regiment of the Polish Legions, Włodzimierz Konieczny. The three monuments were created during the interwar period and were destroyed by the Germans during WWII. Each restoration project was a grassroots initiative bringing together the residents of Kielce and Radom. The reconstruction of the Kielce monuments was done by Stefan Maj, and the Radom one by Marek Szczepanik in cooperation with Adam Gugała. In two cases the reconstructions were based on sculptures – the 1:4 scale model of The Four made in bronze by Jan Florian Raszka and preserved in the Museum of Medallion Art in Wrocław, and the statuette of a Legionnaire by Włodzimierz Konieczny, currently in the collection of the National Museum in Kraków. The Independence Monument in Kielce was restored with the help of photographs, in particular the one made available by Jacek Zatorski. The rebuilt monuments were unveiled in 1991 (The Four in Kielce), 1998 (the Radom monument) and 2002 (the Independence Monument in Kielce).

The phenomenon of monument reconstruction demonstrates the need not only to commemorate the past events but also to have artistic memory carriers which become an integral part of the city.

Słowa kluczowe: pomnik, restauracja, odbudowa, Legiony Polskie

Keywords: monument, restoration, reconstruction, Polish Legions

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Kielcach:

- Akta miasta Kielce [AmK], sygn. 2292
- Urząd Wojewódzki Kielecki [UWK I], sygn. 21370
- Społeczny Komitet Odbudowy Pomnika Czynu Legionowego w Kielcach 1988–1992 [SKOPCL], sygn. 1, 2, 4

Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Delegatura w Radomiu [AMWKZ d. Radom], sygn. 340a

J.P., *Stan robót nad upamiętnieniem pobytu Wojska Polskiego w Kielcach w 1914 r.*, „Radostowa”, 1938, nr 2, s. 38–39

Kronika miejscowa. Pan Prezydent Rzplitej w dniu dzisiejszym w Kielcach, „Gazeta Kielecka”, 1929, nr 87, s. 2

Raszka J., *Pamiętnik artysty rzeźbiarza*, oprac. J. Waleszek, Cieszyn 2005

Literatura

Biernacka M., *Raszka Jan Florian*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze rzeźbiarze graficy*, t. VIII, red. U. Markowska, K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2007

Brzęk-Osiński M.T., *Ze wspomnień legionisty i pilsudczyka 1905–1939*, spisał W. Dąbkowski, red. P.A. Tusiński, Warszawa 2003

Daniel J., Osiecki J., *Legenda 1914*, Kielce 1989

Dąbkowski W., *Jeszcze o odsłonięciu pomnika „Czynu Legionów” na IX Zjeździe Legionistów w Radomiu 10 sierpnia 1930 r.*, „Radomir”, 1988, nr 3/14, s. 78–79

Dąbkowski W., *Pomnik „Czynu Legionów” w Radomiu*, „Radomir”, 1988, nr 1/12, s. 19–25

Dubaj J., Karski S., Kotwica M., *90 rocznica odzyskania niepodległości 1918–2008. 15 lat społecznej pracy Stowarzyszenia Ochrony Dziedzictwa Narodowego w Kielcach 1993–2008*, Kielce 2008

Gawęcka B.M., *Dzieje pomnika Czynu Legionowego w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, T. 28: 2013, s. 35–48

Gawęcka B.M., *Pomnik Legionistów w Kielcach*, w: *Społeczno-polityczne inspiracje w kulturze i sztuce wizualnej*, red. Ł. Jureńczyk, J. Szczutkowska, Bydgoszcz 2016, s. 149–164

Geneza Pomnika czynu Legionów, w: *IX Zjazd Legionistów, Radom 10.VIII.1930 r.*, red. E. Garboniak, Radom 1930, s. 19–20

Hall J., *Jeszcze o pomniku Czynów Legionów*, „Radomir”, 1988, nr 3/14, s. 80

- J., *Pomnik Czynu Legionowego odsłonięto w Kielcach*, „Echo Dnia”, 1991, nr 155, s. 1
- Jastrzębski C., Otwinowski K., Otwinowska M., *Miejsca Pamięci Narodowej w Kielcach*, Kielce 2010
- Kamieński S.Z., *O radomskiej rzeźbie pomnikowej (część dwunasta). O Pomniku Czynu Legionów popularnie nazywanym w Radomiu Legionistą*, „Miesięcznik Prowincjonalny”, 2010, nr 6/123, s. 6–7
- Kasprzyk J.J., Piekalkiewicz A., *Szlakiem niepodległości, czyli przewodnik po trasie Marszu Szlakiem „Kadrówki”*, w: *W służbie Niepodległej. Zarys dziejów Pierwszej Kompanii Kadrowej, Marszu Szlakiem „Kadrówki” i ruchu strzeleckiego w Polsce*, praca zbiorowa, red. J.J. Kasprzyk, Kielce 2010, s. 51–62
- Kowalik W.M., *Geneza Pomnika „Czynów Legionów” w Radomiu*, w: *Pomnik „Czynu Legionów w Radomiu”*. Wydawnictwo okolicznościowe. Radom, 11 listopada 1998 roku, red. S. Adamiec, A. Jelski, M. Kowalik, A. Sobieraj, Radom 1998, s. 8–11
- Kowalik W.M., *Pomnik „Czynu Legionów” w Radomiu*, „Wczoraj i dziś Radomia”, 2008, nr 3/39, s. 18–22
- Na szlaku wolności. Marsz szlakiem Pierwszej Kompani Kadrowej w 140. rocznicę urodzin Marszałka Piłsudskiego, w 93. rocznicę Czynu Legionowego, w 70. rocznicę usypania w Krakowie Kopca Józefa Piłsudskiego*, wybór i oprac. J.J. Kasprzyk, Warszawa 2007
- Nowak A., *Tradycje legionowe w Kielcach i ich kultywowanie na przykładzie Pomnika Legionów*, w: *Kielce miasto Legionów*, red. T. Kosiński, Kielce 2007, s. 71–101.
- Oettingen U., *Obraz Kielc w sierpniu i wrześniu 1914 roku w pamięci żołnierzy Legionów Polskich*, w: *Kielce i Kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 149–180
- Oettingen U., *Pomnik Legionów w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, T. 18: 1995, s. 171–192
- Oettingen U., *Rola miejsc pamięci narodowej związanych z osobą Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu tożsamości regionu świętokrzyskiego w latach 1919–1939*, w: *Województwo kieleckie i świętokrzyskie w latach 1919–2009. Bilans sukcesów i niepowodzeń*, red. E. Słabińska, Kielce 2010, s. 62–78
- Osiecki J., *Kieleckim gościńcem strzelców Józefa Piłsudskiego*, Kielce 2014
- Osiecki J., Wyrzycki S., *Legionowym szlakiem... Z dziejów oddziałów Józefa Piłsudskiego na Kielecczyźnie 1914–1915*, Kielce 2008

-
- Polskie życie artystyczne w latach 1915–1939*, red. A. Wojciechowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974
- Radom. Spacer sentymentalny*, koncepcja, red., fot. J. Kutkowski, tekst M. Kępa, archiwalia P. Rogólski, Radom 2013
- Zawadzki J., *Pomnik Niepodległości w Kielcach*, w: *Kielce – miasto Legionów*, red. T. Kosiński, Kielce 2007, s. 115–168